

ماتناداران مخزن کتاب های خطی

آندرانیک هویمان

ماتناداران یا «مؤسسه تحقیقاتی علمی نسخ خطی قدیم ارمنی» در شهر ایروان یکی از قدیمی ترین و غنی ترین مخازن کتاب های خطی در جهان است. بیش از ده هزار نسخه از قبیل؛ تاریخ، فلسفه، حقوق، طب، ریاضیات، ادبیات و هنر، مخصوصاً مینیاتور در ماتناداران جمع آوری شده است. اسناد و مدارک در اصل مربوط به کلیسا و مراکز دینی ارمنستان بودند و در همان محل ها نگهداری می شدند. بعدها این اسناد در مخزن کتاب های خطی اجمیاد زین گردآوری شدند. در سال ۱۹۱۵ ماتناداران جزء اماکن دولتی درآمد در سال ۱۹۳۹، ماتناداران اجمیاد زین به ایروان منتقل شد در سوم مارس ۱۹۵۹، این مرکز به مؤسسه تحقیقات علمی نسخه های خطی قدیم تبدیل شد. در سال ۱۹۵۱ گنجینه ماتناداران به ساختمان جدیدالاحداث که برای ماتناداران ساخته بودند منتقل گردید. که بنیاد ویژه پژوهشی برای بررسی دستنوشته های کهن بنیان نهاده شد، که دارای سه شعبه است:

۱. شعبه حفاظت نسخه های خطی به

طریق علمی

۲. شعبه کتابشناسی

۳. شعبه انتشارات متون

در گنجینه های ماتناداران در حدود ۴۰۰ نسخه خطی و مینیاتور از استادان هنرمند ایران وجود دارد.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ХРАНИЛИЩЕ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР
(МАТЕНАДАРАН)

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРА

I

У К А З Ы

ВЫПУСК ПЕРВЫЙ
(XV—XVI вв.)

Составил

А. Д. ПАПАЗЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1956

ՀԱՅԿԻՎԱՆԻ ԱՍՐ ՄԻՈՒՆԻՍՏՐԱՏԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԶՈՒՆԿՐԱՑՈՒՆ
(Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Բ Ա Ն Ե)

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԵՐՍԻԴԿԻՆԵ Վ.Ա.Վ.ԻՐԱԳՐԵՐԸ

I

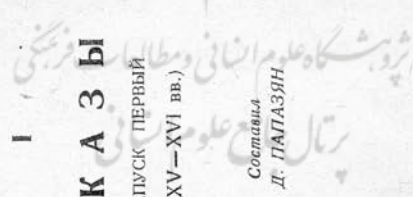
Հ Ր Ո Վ Ա Ր Տ Ա Վ Ն ԵՐ

Պ Բ Ա Կ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
(ժԵՆ—ժԶ թթ.)

Կազմեց

Հ. Դ. ՓԼՓԼԱՅԵԱՆ

ՀԱՅԿԻՎԱՆԻ ԱՍՐ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԿԱԳԻՐԱԿԱՐ ՀՐԱՏՐԱՎՈՐՔԻՆ
ԵՐՎԱՆ
1956

از معتبرترین ذخایر نسخه‌های خطی فارسی، گنجینه ماتناداران «کتاب النجات» نوشته شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سینا است که به شماره ۴۵ در ماتناداران نگهداری می‌شود. این کتاب ضمایم جالب توجهی دارد. محل نوشتن این نسخه خطی معلوم نیست، زیرا در این باره چیزی در آن نوشته نشده است. این نسخه خطی را، رشید ابن صفی‌الدین سپهری در سال ۱۰۳۶ هـ ق (۱۶۲۶ میلادی) نوشته است. نسخه خطی «کتاب النجات» ۱۲۵ صفحه به قطع ۲۳ × ۷ سانتی‌متر با خط نسخ، و در هر صفحه آن ۲۲ تا ۲۳ سطر نوشته شده است.

جهان علم و دانش مدت‌ها است که از «کتاب النجات» اطلاع دارد دو چاپ «کتاب النجات» معروف است، یکی چاپ ۱۵۹۳ میلادی در رم و دیگری در ۱۸۸۱ میلادی در قسطنطنیه. از مدارک جمع‌آوری شده معلوم می‌شود که در دو نسخه چاپ رم و قسطنطنیه فقط مقالات ابن‌سینا به منطوق و حکمت الهی اختصاص یافته است. عنوان فصل سوم «کتاب النجات» چاپ رم «معانی بیان» است و کتاب چاپ قسطنطنیه دارای دو فصل؛ فلسفه و علوم طبیعی است، در این چاپ قسمت ضمایم که در نسخه خطی ماتناداران وجود دارد مشاهده نشده است. از سطور ذیل مقدمه نسخه خطی ماتناداران می‌توان پی برد که ابن‌سینا به چه منظور و در نتیجه چه اندیشه‌ای این اثر مختصر علمی را تنظیم کرده است.

«شیخ‌الرئیس ابوعلی‌حسین ابن‌عبدالله ابن‌سینا می‌گوید» مردم لایق از گروه برادرانی که تشنه دانش و فلسفه بودند به من مراجعه و خواهش کردند کتابی برای آنها تنظیم کنم که آنچه را که ممکن است و بسیاری مشتاق آند حاوی باشد.

آنها به من مراجعه و خواهش کردند که من کلیه مسایل اساسی شامل اساس دانش را گرد آورم. آنها همچنین خواهش کردند، که من اولاً قوانین را برای آنها شرح دهم. بعد به طبیعیات بپردازیم، و بعد هم درباره هندسه و ریاضیات حکایت کنم. چنانکه در حل قضایای ریاضی به آنها کمک کند، سپس من باید درباره علم هیئت، راجع به حرکت، در خصوص اجسام، درباره فضا، درباره طول و عرض اقمار حکایت می‌کردم، به استثناء قوانین ضروری برای سال شماری و مسایل مربوط به طلوع و غروب خورشید و محاسبه زمان، ریاضیات را من باید در ضمن گفتار درباره موسیقی به پایان می‌رساندم. در آخر، من باید علم حکمت الهی را شرح می‌دادم، با ذکر عالم عقبی و اخلاقیات و نیکوکاری، که فقط از طریق وصف در این دریای رنج‌بدان‌ها می‌توان نایل گردید، بدین سبب، به میل آنان با توکل به عنایات الهی من این کتاب را تنظیم کردم.»

نسخه موجود در ماتناداران به وسیله شیخ‌الحکیم محمد جورجانی، شاگرد مقرب ابن‌سینا تنظیم گردیده است. نسخه خطی «کتاب النجات» در صفحه ۱۰۸ (الف) خاتمه می‌یابد و در آنجا مخصوصاً ذکر شده که این نسخه، با نسخه قبلی تطبیق داده شده و معلوم می‌گردد که این نسخه استنساخ شده با نسخه اصلی مطابقت دارد. همه نسخه‌های خطی ماتناداران، در فهرستهای موجود تشریح و توصیف شده، و این مشخصات و اطلاعات را در اختیار خواننده و قرار می‌دهد.

شماره نسخه خطی، شماره برگها، قطع کتاب، نوع جنسی که برای تشکیل کتاب به کار رفته است

(مانند پوست، کاغذ و غیره) وضع و چگونگی نسخه خطی، تاریخ و محل نگارش کتاب، نام مؤلف و مذهب سفارش دهنده کتاب و غیره، همچنین نوع مطالب متون نیز در مشخصات فوق قید شده است. در بخشی از ساختمان ماتناداران، آزمایشگاههای میکروبیشناسی و شیمیایی که ضد عفونی، محافظت، اصلاح، و طریقه استفاده از نسخه های خطی را به عهده دارند ایجاد شده است. یکی از قدیمیترین کتاب های ایران که در ماتناداران نگهداری می شود، کتاب خطی «همایون نامه» است (به شماره ۵۶۱). این نسخه یکی از نمونه های نادری است که از سده سیزدهم میلادی باقی مانده است.^۲ مجموعه اسناد فارسی ماتناداران به سه دسته عمده تقسیم می شوند:

دسته اول شامل فرمان ها و احکام پادشاهان، خان ها، امرای محلی و احکام رهبران دینی مسلمان است، در دسته دوم صورتجلسات دیوانی مقامات حکومتی ایرانی قرار دارند. دسته سوم اسناد مربوط به دعاوی اشخاص در زمینه مسایل ارثی و اختلافات جوامع روستایی بر سر عرصه روستاها و حق آبه ها است.^۳ مجموعه نسخه های خطی فارسی با اهدای ۲۰۰ نسخه خطی از طرف شورای کلیسای «اجمیادین» در سال های ۱۹۲۰-۱۹۲۱ میلادی آغاز شد. در سال های ۱۹۳۰ تا ۱۹۴۵ میلادی به همت کتابخانه ملی ارمنستان ده ها نسخه خطی دیگر به این مجموعه افزوده شد. که بیش تر آن ها به مدرسه عالی «لازاریان» مسکو تعلق داشت. از آن پس با خریدن نسخه های خطی و همچنین اهداء نسخه هایی توسط افراد مختلف، رفته رفته بر تعداد نسخه های خطی این مجموعه افزوده گشت.

آثار هنری مربوط به دوره رشد و تعالی هنر ایران زمین در سده شانزدهم و هفدهم میلادی به صورت مجموعه بزرگی از نسخه های خطی این دوره در ماتناداران ارائه شده است. در شمار این مجموعه مینیاتور بی نظیری از چهره باقرا از سلسله تیموریان دیده می شود. همچنین دو مینیاتور دیگر زینت بخش منظومه «خسرو شیرین» است که در سال ۱۵۰۶ میلادی نوشته شده است.^۴

در مجموعه ماتناداران یک نسخه خطی از سده شانزدهم میلادی نگهداری می شود. این نسخه های اشعار (علی شیر نوایی) و رباعیات حافظ است. اصل این اشعار در سده نوزدهم میلادی به بریده های مینیاتورهایی که در سده شانزدهم تصویر شده اند الصاق گردیده است. مکتب نقاش اصفهان که در عصر شاه عباس صفوی ایجاد شده است. نقش بسزایی در تاریخ تحول و پیشرفت هنر مینیاتور ایرانی داشته است.

در مجموعه مینیاتورهای گنجینه ماتناداران ۶۰ نمونه کار شده در این سبک یافت می شود دو مینیاتور که بر مبنای داستان های شاهنامه فردوسی تهیه شده و به عنوان آستر در نسخه خطی شماره ۱۰۳۶ مورد استفاده قرار گرفته اند از جمله این مجموعه است. نسخه خطی سال ۱۷۷۸ میلادی خمسة نظامی (شامل ۳۸ مینیاتور) که به سبک اصفهان، ولی به شیوهی متفاوت طراحی شده در شمار آثار این مجموعه است. سه نمونه بارز و درخشان از مینیاتورهای سبک اصفهان که به اوایل سده هفدهم تعلق دارند و با تکنیک سیاه قلم تصویر شده اند در این مجموعه جای دارد.

نسخه خطی یکی از بزرگترین مجموعه های متعلق به این دوره است. یکی از نمونه های بارز هنر

۱۴ - فرمان شاه طهماسب صفوی
سال ۱۵۵۵ م.

الملك الله

موضع مهر مبارک شاه جنت مکان

فرمان همایون شد آنکه داروغگان و ملکان و کتختاریان
اردوباد و آذربایران و غیره مطلقاً بخلایککم و حساب بکندینار و بکون بار
از محراسیاه و آنک اکلیس طلب ننمایند و هر کس در زمین و آنک
مذکور که در هر محل باشد زراعت ننماید بخرجه خود را بستمور
عرف و عادت بهحراسیاه مذکور رسالت و آنچه در سنوات آنو
ببهر حق ستاده باشند بعد از اثبات بازگردانیده نقلی نورزند
رهبانان محال مذکور رسوم متعلقه محراسیاه مذکور را بپر
رسانند

نخبریر آ فی شهر جمادی الثانی سنه الثنی و ستین و تسعمایه

المکر و شت

مهر شاه طهماسب صفوی

فرمان همایون شد آنکه داروغگان و ملکان و کتختاریان
اردوباد و آذربایران و غیره مطلقاً بخلایککم و حساب بکندینار و بکون بار
از محراسیاه و آنک اکلیس طلب ننمایند و هر کس در زمین و آنک
مذکور که در هر محل باشد زراعت ننماید بخرجه خود را بستمور
عرف و عادت بهحراسیاه مذکور رسالت و آنچه در سنوات آنو
ببهر حق ستاده باشند بعد از اثبات بازگردانیده نقلی نورزند
رهبانان محال مذکور رسوم متعلقه محراسیاه مذکور را بپر
رسانند

مهر شاه طهماسب صفوی

Document 14

للمظفر بهادر از فرمان
کلیسای

کلیسای
کلیسای

فوقه ماورانه بحاج
میرزا علی

موردی
موردی

فرمان
فرمان

4. 54167447

Документ 7

فرمان ابوالمظفر بهادر از سلاطین ترکمان آق قویونلو که جهت
ذکر یا کشیش کلیسای قاتووس صادر شده است

پیام بهارستان / ۲۵، ۱ ش ۳ / بهار ۱۳۸۸

خوشنویسی دوره قاجار، نسخه خطی شاهنامه فردوسی است که در سال ۱۸۳۰ میلادی نگاشته شده است. این نسخه مزین به ۵۶ مینیاتور از داستان‌های شاهنامه با سربرگ‌ها و حاشیه‌های تذهیب شده است. جلد لاک‌آبی آن که منقوش به صحنه‌های نبرد است بسیار جالب توجه می‌باشد.

از نمونه‌های بسیار جالب مینیاتور دوره قاجار تزئینات نسخه خطی اشعار «یوسف و زلیخا» اثر عبدالرحمن جامی است که در سده نوزدهم تصویر شده است. اکثر نسخه‌های خطی شرقی ماتناداران تزئین شده‌اند. بهترین نمونه‌های این مجموعه سرلوحه‌هایی است که به سبب طراحی ممتاز، ظرافت، ترکیب رنگ‌ها جالب توجه است. در گنجینه شرقی ماتناداران تعداد زیادی نسخه خطی مربوط به خطاطی سده هشتم به بعد نگهداری می‌شود که از آن میان نسخه خطی گلستان سعدی (به شماره ۵۸۲) که به قلم محمد سعدی شفیعی شیرازی به خط نستعلیق نوشته شده است. از نمونه‌های جالب این مجموعه محسوب می‌شود. نسخه خطی (شماره ۴۸۸) «تحفه الفقهای» ناصری به خط نستعلیق درشت و به قلم استاد عباس میرزا نیز جزو این مجموعه است.^۵

در نسخه خطی شماره ۶۶۹ که در سال ۱۸۴۹ میلادی برای ناصرالدین‌شاه نوشته شده شیوه‌های مختلف خطاطی ارائه گردیده است. نسخه خطی شماره ۵۹۹ که از مدرسه عالی لازاریان به ماتناداران اهداء شده است، شامل نمونه‌هایی از هنر خطاطی سده‌های هجدهم و نوزدهم است. این آلبوم را سید محمد باقر تنظیم و به فرزند میرزا محمود شفیعی اهدا کرده است.

آلبوم مزبور شامل ۴۸ نمونه خطی است که بیشترین قسمت آن به قلم شاعر نامدار میرزا محمد شفیعی [بن محمد اسماعیل شیرازی] متخلص به وصال خطاطی شده است. این نوع آلبوم‌ها «مرقع» نامیده می‌شدند. گرانبهاترین نمونه مرقع که در ماتناداران نگهداری می‌شود به خط نستعلیق است و توسط میر عماد الحسنی در سده شانزدهم نگاشته شده است.

جلدهای نسخه‌های خطی ماتناداران از نظر هنری بسیار جالب توجه‌اند. این جلدها با مینیاتور تزئین گردیده‌اند. جلدهای نسخه‌های خطی دوره قاجار از این نظر بسیار استثنایی هستند. از این مجموعه می‌توان به یک نمونه که متعلق به مجموعه مدرسه عالی «لازاریان» بود، اشاره کرد. این اثر نفیس به شماره ۶۲۰۸ در گنجینه نسخه‌های خطی ماتناداران نگهداری می‌شود. این نسخه خطی در سده نوزدهم به سفارش «کریستاپور لازاریان» در تهران نوشته شده است. جلد این نسخه خطی مزین به ترکیبی از دو تصویر جنگی است.

شعبه انتشارات ماتناداران، در سال ۱۹۵۶، جلد اول، «فرامین فارسی ماتناداران» را که شامل فرمان‌های سلاطین ایران در سده‌های پانزدهم و شانزدهم میلادی است در ۳۱۵ صفحه منتشر کرد. در این کتاب تصویر، فرمان‌های امرای قره‌قویونلو، شاه اسماعیل صفوی، شاه طهماسب و سلطان محمد خدابنده، منتشر کرده‌اند. در سال ۱۹۵۹ جلد دوم فرامین فارسی ماتناداران در ۵۹۳ صفحه، شام فرمان‌هایی از شاه عباس صفوی، شاه صفی، شاه عباس دوم و شاه صفی دوم منتشر کرد. در این دو جلد کتاب کلماتی که در آن روزگار در متن فرمان‌ها به کار می‌بردند توضیح داده شده است مانند: تیول، اخراجات، دیوان‌الصدقات، بهره دیوانی، اداره‌دار، مالوجهات، شلتاق، شلقاقات، صدر عامه، کفش، ...

در گنجینه ماتناداران، اطلاعات زیادی از روابط ایران و ارمنستان از طریق مورخان ارمنی در دست است،

شاهایم ناردر برمانه

سند

فرمان بیمن شمس احمد چمن از حضور زنده شاهنشاهی قاجاریه
 وقاصت مشرفه استیفای اندک مزرعه ملکیت محدود و بحدود که در کورده و قوی
 و بقره بن کار راه بکلیت متعلق بر صاحب این دارا و حق ابره مزرعه ملکیت از روزنامه قواری
 از ستم هر چه بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 می و در میان دارا و ملکیت از ستم هر چه بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 از ستم هر چه بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 و این که بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 سنی خار نماید اما در ستم هر چه بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است
 و در ستم هر چه بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است و بقره بن چمن است

Վազիրազիր 16

Документ 16

فرمان شاه طهماسب صفوی که درباره کلیسای قاتووس صادر شده است

پیام بهارستان / ۲۵، ۱، ش ۳ / بهار ۱۳۸۸

مهم‌ترین آنها، مدارکی تاریخی است که به وسیله «مارآپاس کاتینا» که اصلاً یونانی و ساکن ارمنستان از دوره‌های اشکانی و ساسانی بود نوشته شده است. «آگاتانگوس» تاریخ وقایع سال‌های ۲۲۶ تا ۳۳۰ میلادی را به دو زبان ارمنی و یونانی تحت عنوان «تاریخ ارمنستان» نوشته است، ک اطلاعات جامعی درباره، اردشیر بابکان بنیان گذار حکومت ساسانی را در بردارد، پلوستوس بیرانستی، لازار، یزنیگ گرقباتی، موسی خورنی «موسس خورناتی» که در سده پنجم میلادی می زیست، آنانیا شیراگتسی، نویسنده کتاب «مرتدان» و «آسوقیگ داور بیژی»، صفحات بسیاری در آثار خود به تاریخ و فرهنگ ایران زمین اختصاص داده‌اند.

دیرهای ارمنیان در ایران زمین مانند، تاتووس مقدس در ماکو (از سده ششم میلادی)، استیاتوس مقدس در جلفای ارس (سده نهم میلادی) دیر مریم مقدس یا دزور، دزور در ۱۲ کیلومتری، جنوب ماکو، (سده چهاردهم میلادی از مشهورترین مراکز دینی و فرهنگی ارمنیان بود. این دیرها محل اجتماع؛ طلاب، خطاطان، خوشنویسان، نقاشان، تذهیب‌کاران، نویسندگان، فلاسفه و مورخان بود. تعداد بسیاری خوشنویس و خطاط در این دیرها گرد آمده و به استنساخ کتاب‌ها می‌پرداختند، و نقاشان و تذهیب‌کاران با هنر خود بر زیبایی کتاب می افزودند.

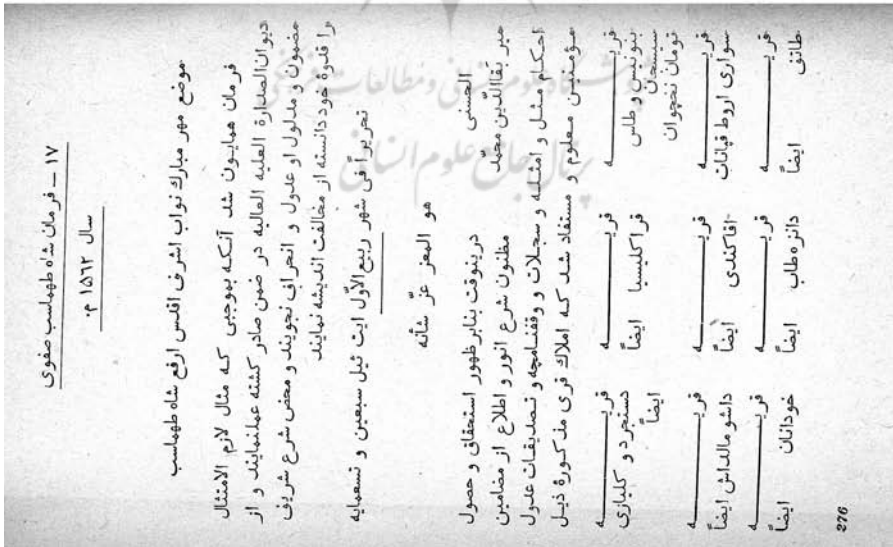
بر اساس اسناد تاریخی بسیار، در سده‌های یازدهم و دوازدهم میلادی، زبان فارسی در ارمنستان تدریس می‌شد. گریگور ماگیستروس، متفکر و مورخ ارمنی سده یازدهم میلادی که زبان‌های فارسی و عربی را به خوبی می‌دانست، درباره ایران اسلامی و به ویژه داستان‌های حماسی ایران از جمله رستم و اسفندیار آثار متعددی نوشته است.

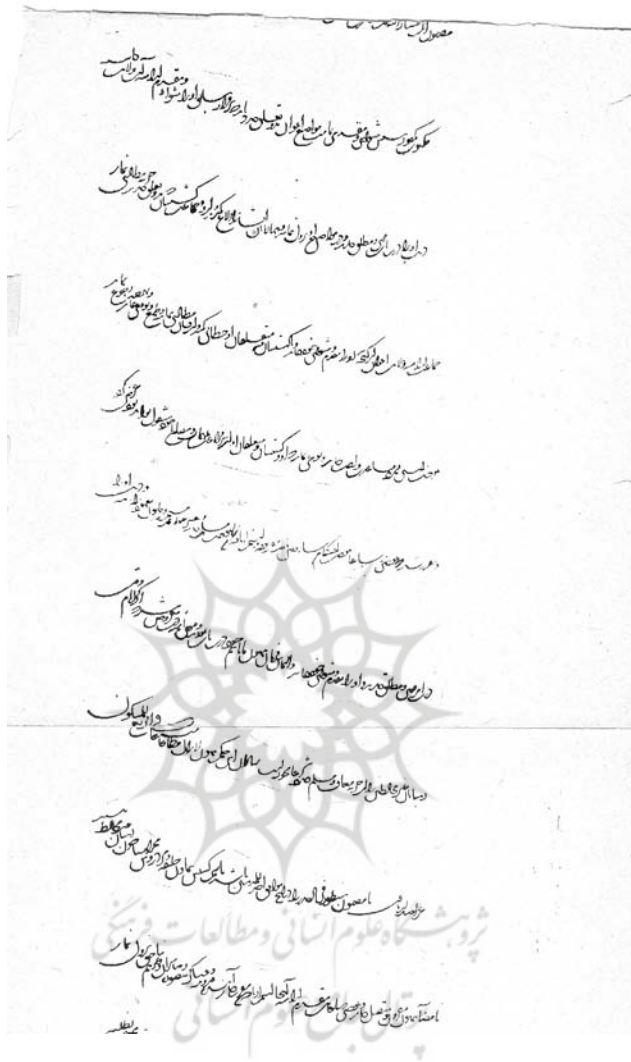
در سده سیزدهم میلادی، اندرزنامه انوشیروان به ارمنی ترجمه شد، و در همان زمان «فریگ» بزرگ‌ترین شاعر ارمنی سده سیزدهم میلادی، تعدادی از دوبیتی‌های فارسی را به ارمنی ترجمه کرد.

از مهمترین آثار فرهنگی مربوط به ایران زمین در ماتناداران، کتاب‌های متعدد تاریخ است که پس از اسلام، مورخان ارمنی، درباره ایران زمین نوشته‌اند. «سبئوس تاروشی» معروف به «آسوقیگ» در سده یازدهم و «وارتان درولتی» دو سده سیزدهم، در کتاب قطور درباره تاریخ و جغرافیای کشورها و ملل شرق تألیف کرده اند، که بخش زیادی از این کتاب‌ها اختصاص به ایران زمین دارد.

در سال ۱۵۸۶ میلادی، «سیمون آبارانتس» کامل‌ترین تاریخ را درباره سقوط تبریز به دست عثمانی نوشته است. «گریگور داراواختی» در اوایل سده هفدهم کتاب قطوری درباره وضع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران زمین تألیف کرده است. «ذکر یا سارگاواگ» که در اواخر سده هفدهم می‌زیست، سه جلد کتاب درباره ایران دوره صفوی و جنگ‌های ایران و عثمانی را به رشته تحریر درآورده است.

مورخان ارمنی، گیلانسی، پتروس دی سارکیس، کتاب شرح مختصر محاصره اصفهان به دست افغان‌ها در سال ۱۷۲۲ و ۱۷۲۳ و آبراهام کرناوسی، کتاب تاریخ نادرشاه افشار را نگاشته است، در سال ۱۹۶۱ میلادی فرهنگ مفصل فارسی به ارمنی شامل ۲۵۰۰ لغت به انضمام دستور مختصر زبان فارسی و ترجمه ضرب المثل‌های فارسی، همراه با مترادف ارمنی آنها تألیف شد. بسیاری از کتاب‌های مخزن ماتناداران، مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران زمین است.

پی نوشتها:

- ۱- ملیک بخشیان- تاریخ ارمنستان از دوران باستان تا پایان سده هجدهم چاپ دانشگاه ایروان، ۱۹۷۹ از صفحه ۲۸۰ تا ۲۸۳.
- ۲- امیر بگیان، رایا- مجله ایران نامه چاپ ایروان سال ۱۹۹۵ شماره ۲.
- ۳- همان.
- ۴- امیر بگیان رایا، مجله ایران نامه چاپ ایروان.
- ۵- همان.